

Recognizing Personality of "Hassan bin Hamzah" and His Role in the Process of Transferring Hadith Heritage of Qom to Baghdad

*Mohammad Hadi Safari*¹ *Mahdi Gholamali*² *Haider Masjedi*³

1 . Ph.D. candidate of Qur'an and Hadith Sciences, University of Qur'an and Hadith, Qom, Iran (corresponding author). Email: haadi.safari@chmail.ir

2. Associate Professor, Department of Hadith Sciences and Education, Qur'an and Hadith University, Qom, Iran. Email: gholamali.m@qhu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Hadith Sciences and Education, Qur'an and Hadith University, Qom, Iran. Email: masjedi.h@qhu.ac.ir

DOI: 10.22051/tqh.2023.42275.3920

Article rank:

scientific-
promotional

Received:

14/06/2023

Accepted:

02/03/2024

Keywords:

Sharīf Hasan bin
Hamzah, Tariq
Ibn Battah Qumī,
Hadith School of
Baghdad, Hadith
School of Qom,
Mar'ashī al-
Tabarī

Abstract: Sharīf Hassan bin Hamza Mar'ashī Māmātūrī (d. 358 AH.) was an Imāmī muhaddith of the fourth century of Hijri. His meeting with many Sheikhs in Tabaristan, Khorasan, Makkah, Kufa, Ray, and Qom and then his migration to Baghdad made him a link between many hadith schools. His influence in the process of transferring the hadith heritage to the school of Baghdad is such that his name was mentioned in the biography of 125 narrators in Fihrist 'Asmā' Musannaf al-Shī'a by Najashi, al-Fihrist and Mashīkha by Sheikh Tousī. In addition to transferring important hadith heritages to Baghdad, he was a teacher of hadith scholars such as Sheikh Sadouq and Sheikh Mufīd. This research aims to find the role of Ibn Hamza in the process of transferring the hadith heritage of Qom to Baghdad. Having recognized his personality, first, the heritage of Qomi teachers of Ibn Hamzah are evaluated based on the descriptive-analytical method, and then he is compared with the contemporary muhaddith who played a role in the process of transferring the hadith heritage of Qom to Baghdad. The research, for the first time, with sanad research and list analysis of Hassan bin Hamza's chain of transmitters, reached new findings that rejects the claim of superiority of other transmitters over Ibn Hamzah in all aspects and the wrong perception of his way of listing to Ibn Battah.

بازشناسی شخصیت «حسن بن حمزه» و نقش وی در فرآیند انتقال

میراث حدیثی قم به بغداد

محمدهادی صفری^۱ مهدی غلامعلی^۲ حیدر مسجدی^۳

۱. دانش آموخته دکتری دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران (نویسنده مسئول). haadi.safari@chmail.ir

۲. دانشیار دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران. gholamali.m@qhu.ac.ir

۳. استادیار دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران. masjedi.h@qhu.ac.ir

چکیده: شریف حسن بن حمزه مرعشی مامقنیری (د. ۳۵۸ ق) محدث امامی سده‌ی چهارم هجری قمری است. درک مشایخ متعدد در طبرستان، خراسان، مکه، کوفه، ری، قم و سپس هجرت به بغداد، او را به حلقه میانی مدارس حدیثی متعدد مبدل ساخت. اثرگذاری وی در فرآیند انتقال میراث حدیثی به مدرسه بغداد به گونه‌ای است که نام او در شرح حال ۱۲۵ راوی در فهرست اسماء مصنفی الشیعة نجاشی، الفهرست و مشیخه شیخ طوسی ذکر شد. وی علاوه بر انتقال میراث‌های مهم حدیثی به بغداد، استاد محدثانی همچون شیخ صدوق و شیخ مفید است. مسأله پژوهش حاضر، یافتن نقش ابن حمزه در فرآیند انتقال میراث حدیثی قم به بغداد است. پس از بازشناسی شخصیت وی، نخست با روش توصیفی - تحلیلی، میراث مشایخ قمی ابن حمزه؛ یعنی علی بن ابرهیم قمی، ابن بطله قمی، احمد بن ادریس قمی و احمد بن عبدالله برفی، ارزیابی شد و سپس به مقایسه با محدثان معاصر و نقش‌آفرین در فرآیند انتقال میراث حدیثی قم به بغداد پرداخته شد. یافته‌های پژوهش، برای نخستین بار با سندپژوهی و تحلیل فهرستی طریق ابن حمزه به یافته‌های نوینی دست یافت و بر آن اساس، ادعای پیشتازی سایر انتقال‌دهندگان را بر ابن حمزه در تمام ابعاد ناصواب و انگاره غلط بودن طریق فهرستی وی به ابن بطله را باطل شمرده است.

صص ۱۳۴-۱۰۷

نوع مقاله:

علمی-پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۳/۲۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۹/۱۲

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۳/۲۴

واژه‌های کلیدی:

شریف

حسن بن حمزه،

طریق ابن بطله قمی،

مدرسه حدیثی

بغداد،

مدرسه حدیثی قم،

مرعشی طبری.

۱. مقدمه

برای مطالعه جریان‌شناختی گفتمان‌های حاکم در هر عصر و زمانی، شناخت خاستگاه‌های اثرگذار در پیدایش آن حایز اهمیت است. بر این اساس، یکی از سرفصل‌های مهم در تاریخ علم، بررسی خطوط انتقال دانش از مدرسه پیشین، از حیث زمان و مکان است. پس از پیدایش مدرسه حدیثی قم، از محدثانی همچون ابراهیم بن هاشم به عنوان نخستین انتقال‌دهندگان حدیث از کوفه به قم با تعبیری چون «أَوَّلُ مَنْ نَشَرَ حَدِيثَ الْكُوفِيِّينَ بِقُم» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۶؛ طوسی، بی تا، ص ۶۳) یاد شده است.

بر اساس قرائن و گزارش‌های تاریخی و حدیثی، روش دریافت، تدوین و انتقال حدیث در میان امامیه به صورت مکتوب یا کتاب‌محور، بر سایر روش‌های دریافت حدیث غلبه داشت. مثلاً می‌توان به گزارش ملاقات احمد بن محمد بن عیسی با حسن بن علی الوشاء بجلی اشاره نمود که در آن دیدار، از او درخواست نمود تا هم نسخه‌ای از کتاب‌های علاء بن رزین و ابان بن عثمان را در اختیارش قرار دهد و هم به او اجازه نقل حدیث دهد. وی در پاسخ به او گفت: «اذهب فاکتبهما و اسمع من بعد» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۹). این پاسخ نشان از اهمیت میراث مکتوب در فضای حاکم بر محدثان و الگوی انتقال حدیث، با محوریت کتابت و سپس سماع دارد.

بر پایه گزارش پیشین، نقش حسن بن علی الوشاء، به عنوان شیخ حدیث و حلقه میانی دو طبقه از راویان حایز اهمیت است. این حلقه‌های میانی که میراث حدیثی را همراه با ارکان کتابت، قرائت و اجازه انتقال می‌دهند و بدین‌سان از اصالت متن حدیث صیانت می‌کنند، وساطت میان طبقات، مکاتب و مدارس حدیثی مختلف، با رویکردهای متفاوت را نیز عهده‌دار هستند.

شریف حسن بن حمزه طبری فقیه، ادیب، نساب‌شناس و محدث امامی سده چهارم هجری قمری، یکی از انتقال‌دهندگان میراث مکتوب امامیه است که به دلیل حضور در مدارس حدیثی متعدد و درک مشایخ حدیثی مختلف، به جامعیتی ستودنی دست یافت. وی که در مدارس حدیثی طبرستان، خراسان، مکه، کوفه، ری و قم کتاب‌های متعدد

حدیثی و اجازه نقل آن را دریافت نمود، در سال‌های پایانی عمرش به بغداد هجرت کرد و میراث گران‌سنگ معارف اهل بیت^(ع) را به دانشجویان مدرسه بغداد منتقل نمود.

زندگانی ابن حمزه بنا بر دلایلی حائز اهمیت است، اما در آثار پژوهشی کمتر به این مسأله پرداخته شده است. دلایل ضرورت‌مندی پژوهش در خصوص وی از قرار زیر است:

۱. اهمیت جایگاه راوی محل بحث در تاریخ فقه، حدیث و کلام امامیه؛ ۲. راه شناخت خاندان محدثان و آثارشان (مثل خاندان زراری و برقی)؛ ۳. امتدادبخش جریان کلامی یونس بن عبدالرحمن (جریان متکلم- محدثان) در بغداد؛ ۴. راه دستیابی به داده‌های رجالی، تاریخی و فهرستی به خصوص در فهرست *اسماء مصنفی الشيعة* نجاشی؛
۵. شناخت وثاقت محدثان مجهول؛ ۶. تثبیت اندیشه نظام‌واره‌ای به موضوعات دانش‌های اسلامی به ویژه دانش فقه؛ ۷. بازسازی و استنادشناسی منابع حدیثی کهن مثل *نهج البلاغه*، *صحیفه سجادیه* و *المسترشد فی الامامة*

پژوهش حاضر به طرح این پرسش اصلی پرداخته است که حسن بن حمزه در میان سایر انتقال‌دهندگان هم‌طبقه یا معاصر، چه نقشی در فرآیند انتقال میراث مکتوب شیعه به مدرسه بغداد داشته است؟ بر این اساس، پس از شناخت شرح حال و ارزیابی میراث دانشمندان قمی منتقل شده به بغداد توسط ابن حمزه، به بررسی تطبیقی جایگاه وی در فرآیند انتقال حدیث به بغداد و تفکیک ابعاد این فرآیند پرداخته شد. داده‌های آماری مورد استناد در پژوهش، که حاوی اطلاعات نوین سندی همراه با محاسبه تعداد تحویل در سند و مشیخه حدیث است، بر اساس جدیدترین نسخه از نرم‌افزار *درایة النور* گردآوری شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

از جمله پژوهش‌های سامان‌یافته درباره راوی محل بحث، می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «*شریف حسن بن حمزه*» در *دایرة المعارف بزرگ اسلامی* نوشته احمد پاکتچی اشاره نمود که صرفاً به معرفی شخصیت و زندگانی وی به صورت مختصر، همراه با استقرای ناقص تعداد راویان پرداخته است (۱۳۹۹، ج ۹، ص ۹۴۱).

همچنین عمادی حائری در مقاله‌ای با عنوان «تفسیر یک قصیده، تشخیص یک مزار: سفرنامه منظوم حسن بن حمزه طبری به طوس و مزار پدرش ابوالقاسم در مامطیر»، با تجمیع قرائن تاریخی و داده‌های باستان‌شناختی، درصد اثبات انتساب بقعه‌ی امامزاده قاسم^(ع) در شهرستان بابل به ابوالقاسم حمزه بن علی المرعش است که در خلال آن به نقش حسن بن حمزه در انتقال میراث حدیثی به بغداد پرداخته است (۱۳۹۷، ص ۱۳۲). فرجامی و عسگری در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر ابن قولویه بر انتقال حدیث قم به بغداد (با تکیه بر الرجال نجاشی و الفهرست طوسی)» با احصای روایان صاحب کتاب در این دو منبع، که ابن قولویه آن کتاب‌ها را به بغداد منتقل نمود، پیشتازی ابن قولویه بر سایرین را در تمام ابعاد انتقال میراث حدیثی مکتوب شیعه به بغداد نتیجه گرفته‌اند (۱۳۹۹، ص ۱۱۵). فارغ از اینکه این نتیجه صرفاً در فرض بررسی تطبیقی انتقال‌دهندگان حدیث از قم به بغداد حاصل می‌شود، عنایت به مقایسه با انتقال‌دهندگان معاصر از حیث طبقه یا ادوار هجرت محدثان قم به بغداد نیز حائز اهمیت است. یعنی این نتیجه، فقط با مقایسه محدثانی همچون جعفر بن محمد بن قولویه، احمد بن محمد بن الحسن الولید، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه، شریف حسن بن حمزه طبری و... امکان‌پذیر است. بنابر تخمین نگارندگان، نجاشی انتقال بالغ بر صد کتاب را از طریق «محمد بن محمد بن نعمان المفید عن الحسن بن حمزه» گزارش نموده است (همان، ص ۱۰۵)، اما در این رهگذر هم به نقش ابن حمزه در انتقال میراث مکتوب از قم به بغداد اشاره‌ای نشد و انگاره غلط بودن طرق فهرستی ابن بطه، با ضعیف بودن روایات او از حیث سند و مضمون یکی دانسته شده است (همان، ص ۹۵)! همچنین در داده‌کاوی این پژوهش، استقرای تام نسبت به تعداد روایان ابن قولویه صورت نگرفته که به آمار دقیق‌تر در جدول شماره ۴ اشاره خواهد شد.

۲. شرح حال ابن حمزه مامطیری (د. ۳۵۸ ق)

أبو محمد شریف حسن بن حمزه بن علی بن عبدالله بن محمد بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب^(ع) علوی حسینی مرعشی طبری مامطیری، محدث شیعی

قرن چهارم هجری قمری است. در کتاب‌های رجالی از او با عناوینی همچون «کان من أجلاء هذه الطائفة و فقهاؤها» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۶۴) و «کان فاضلاً أدیباً عارفاً فقیها زاهدا ورعا کثیر المحاسن» (طوسی، بی تا، ص ۱۰۴) یاد شده است. عنوان ابن حمزة در کتب تراجم بر افراد متعددی اطلاق می‌گردد که یکی از آنها شریف حسن بن حمزة طبری، راوی ابن بطة قمی است (امین، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۶۴). از جمله کتاب‌های او می‌توان به *المبسوط فی عمل یوم و لیلۃ، الأشفیة فی معانی الغیبة، المفتخر، الغیبة، کتاب جامع، المرشد، الذرّ و تباشیر الشریعة* اشاره نمود. بنابر نقل نجاشی، در سال ۳۵۸ قمری درگذشت (۱۴۰۷، ص ۶۲).

۱-۲. نسب

نسب او با پنج واسطه به حسین الأصغر فرزند امام سجاد^(ع) می‌رسد. جد او، سرسلسله سادات «مرعشی طبری» به نام علی بن عبدالله بن محمد بن الحسن بن الحسین الأصغر، به «المَرعَش» شهرت یافت و فرزندان وی را «مَرعَشی» نامیدند. بیشتر آنان در طبرستان و دیلم می‌زیستند (بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۸۸-۱۸۷؛ رازی، ۱۳۶۶، ص ۲۱۳). ورود و اقامت ابوالقاسم حمزة بن علی المرعش به طبرستان در منابع متعدد گزارش شده است (بیهقی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۳۰۲؛ رازی، ۱۴۱۹، ص ۱۸۳-۱۸۵). از آنجا که عنوان «طبری»، گستره وسیعی از شهرهای متراکم طبرستان کهن را شامل می‌شود، ابن طباطبا (د. ۴۷۸ق) شهری را که ابوالقاسم حمزة بن علی المرعش در آن رحل اقامت افکند، «مامطیر»^۱ دانست. وی ساداتی را که در مامطیر طبرستان وارد شدند، دو تن از تیره سادات حسنی و یک تن از تیره سادات حسینی یاد کرده که همان ابوالقاسم حمزة بن علی المرعش است و از سه فرزند او با نام‌های «أبو الحسن علی»، «أبو محمد

۱. مامطیر نام قدیم شهرستان بائِل پیش از حمله مغول در منطقه طبرستان است (ناشناس، ۱۳۴۰، ص ۱۴۵).

الحسن المحدث الفقيه (یا النسابة المحدث)) و «أبو عبدالله محمد»^۱ با عنوان «مامطیری» یاد می‌کند (ابن عنبه، ۱۳۶۲، ص ۳۱۴؛ ابن طباطبا، ۱۳۸۸، ص ۳۱۸-۳۱۹). بنا بر سه سندی که خزاز قمی (د. قرن ۴ق) در *کفایة الأثر فی النصوص علی الأئمة الإثنی عشر* از برادرزاده شریف حسن بن حمزه یعنی محمد بن عبدالله بن حمزه با عبارات «حدثنا محمد بن عبدالله بن حمزة عن عمه الحسن بن حمزة» و «حدثنا محمد بن عبدالله بن حمزة قال حدثنا عمي الحسن بن حمزة» نقل کرده، وی فرزندی به نام «عبدالله» هم داشته است (خزاز قمی، ۱۴۳۰، ص ۳۸۱ و ۳۸۸). از فرزندان حسن بن حمزه، یک فرزند ذکور به نام «ابوجعفر محمد» اشاره شد (رازی، ۱۴۱۹، ص ۱۷۰).

۲-۲. اساتید

یکی از دلایل اهمیت جایگاه حدیثی ابن حمزه مامطیری، تعدد رحلات و اساتیدی است که در مدارس حدیثی متعدد از آنان حدیث دریافت نموده است. از مشایخ وی در «طبرستان» همچون ابوالعباس احمد بن محمد دینوری و دریافت تمام مصنفات حسین بن سعید اهوازی از او، به سال ۳۰۰ ق در مسیر بازگشت از زیارت امام رضا^(ع) در آمل، ابوجعفر محمد بن امیدوار طبری، ابوجعفر محمد بن جریر طبری آملی صاحب *المُستترشد فی الامامة*، ابوبکر نجار طبری و ابن دُرُست سروی یا ساروی را می‌توان نام برد (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۳۱۳؛ غضائری، ۱۳۹۹، ص ۹۹-۱۰۰؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۶۰؛ محمودی، ۱۴۳۰، ج ۴، ص ۱۹۴). ابن اسفندیار (د. ۶۱۳ ق) به سفر ابن حمزه در تاریخی نامعلوم از «مامطیر» به «خراسان» اشاره می‌کند که مراحل سفر را به نظم کشیده است (ابن اسفندیار، ۲۰۰۲، ص ۱۱۳). وی در خراسان از علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری استماع حدیث داشته و تمام احادیث و مصنفات فضل بن شاذان را دریافت کرده است (ابن شاذان، ۱۴۰۷، ص ۷۶؛ طوسی، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۳۴۱).

۱. بر اساس اسناد خزاز قمی، ممکن است تصحیفی از «ابومحمد عبدالله» باشد و کنیه برادران

«حسن» و «عبدالله»، به دلیل فرزندی به نام «محمد» یکسان باشد.

از جمله مشایخ «رازی» و «قمی» او می‌توان از محمدبن جعفر اسدی رازی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۴۱ و ۳۷۳)، احمدبن ادریس قمی (طوسی، ۱۳۸۲، ص ۷۲-۷۴)، علی بن ابراهیم قمی (همو، ۱۴۱۵، ص ۱۵۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۶۰)، احمدبن عبدالله برقی (طوسی، بی تا، ص ۶۳)، محمدبن یعقوب کلینی (مفید، ۱۴۱۳ (الف)، ص ۲۲)، علی بن محمدبن علان کلینی (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۲۹۷)، محمدبن حسن بن ولید قمی (مفید، ۱۴۱۳ (ب)، ص ۸ و ۱۲)، محمدبن عبدالله بن جعفر حمیری (طبری آملی، ۱۳۸۳، ص ۷۳؛ محمودی، ۱۴۱۳، ج ۷، ص ۵۴۵؛ طوسی، ۱۴۱۴، ص ۲۰۳)، ابوالحسن علی بن حاتم قزوینی (مفید، ۱۴۱۳ (ب)، ص ۳۳)^۱ و محمدبن جعفر بن بطه المؤدب یا ابوجعفر قمی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۷۲) نام برد.

بنابر گزارشی که از او درباره خاندان آل‌اعین نقل شده، طی سفری به عراق از احمدبن محمدبن سعید عقده، نصر بن احمد زاری، حمزه بن قاسم علوی و احمدبن مابنداد اسکافی بهره برده است (غضائری، ۱۳۹۹ق، ص ۱۰۰؛ عاملی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۳۲۸؛ ابن طاووس، ۱۴۰۶، ص ۱۵۲). همچنین بر پایه خبری که شیخ صدوق (د. ۳۸۱ ق) از او نقل می‌کند، در مکه از ابوغانم اسماعیل بن عبدالرحمن حارثی هم حدیث استماع کرد (ابن بابویه، ۱۳۹۶، ص ۳۲). از استاد دیگر او ابوالحسن علی بن الفضل را می‌توان نام برد که از او تمام روایات عبدالعظیم بن عبدالله الحسنی را دریافت کرد (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۴۸؛ مفید، ۱۴۱۳ (ب)، ص ۳۲۸).

۲-۳. شاگردان

غیر از شاگردان بغدادی او که ذکر آن‌ها در ذیل خواهد آمد، محمدبن علی بن بابویه شیخ صدوق (د. ۳۸۱ ق) که تقریباً در تمامی اسناد از وی با ترخم و ترصی یاد می‌کند (همو، ۱۴۰۳، ص ۳۱۳؛ همو، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۴۲۰ و ۵۳۲؛ همو، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۱۲)، از دیگر

^۱ با توجه به اینکه گزارشی از حیات وی نقل نشده، بر پایه اعتماد بر برخی اسانید تهذیب/الاحکام و الاستبصار، وی از ابن بطه قمی روایت نقل کرده و این مسأله حاکی از قمی بودن مکتب حدیثی اوست (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۷۳؛ ج ۳، ص ۶۶ و ۷۱ و ۶۱ و ۸۰ و ۸۱ و ۸۲ و ۸۵ و ۱۰۰؛ همو، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۴۶۱ و ۴۶۶).

شاگردان او می‌توان از محمد بن عبدالله بن حمزه (خزاز قمی، ۱۴۳۰، ص ۳۸۱ و ۳۸۸)، محمد بن احمد بن شاذان قمی (ابن شاذان، ۱۴۰۷، ص ۶۷) و عبدالله بن حسین بن محمد (ابن طاووس، ۱۴۰۶، ص ۱۵۲) نام برد.

۳. ابن حمزه و انتقال میراث حدیثی قم به بغداد

پس از دوران امامت امام صادق^(ع) و پیدایش فرقه انحرافی همچون واقفیه در کوفه و حبس امام کاظم^(ع) در بغداد، شیعیان کوفه به بغداد مهاجرت کردند و قطب تجمع شیعیان دو سده نخستین (کوفه) کم فروغ شد. قدرت یافتن برخی از شیعیان در حکومت عباسیان، حضور نواب اربعه و تأسیس حکومت شیعی آل بویه در قرن چهارم، به شکوه آن افزود و موجب هجرت دانشمندان علوم اسلامی و بنیان نهادن مرکز علمی امامیه در آن سامان شد. با تجمع شیعیان در بغداد، رفته رفته محدثان کوفه و قم نیز به بغداد سفر نمودند و میراث‌های حدیثی مکتب اهل بیت^(ع) را به آن دیار منتقل نمودند.

ادوار هجرت محدثان قمی به بغداد را می‌توان در دو نسل دنبال نمود. نسل اول، در دهه‌های نخست سده چهارم هجری قمری، محدثان قمی همچون شیخ کلینی (د. ۳۲۹ ق) و نسل دوم، در دهه‌های میانی سده چهارم هجری قمری، محدثان قمی همچون شیخ صدوق (د. ۳۸۱ ق)، ابن قولویه قمی (د. ۳۶۸ ق)، ابن حمزه مامطیری (د. ۳۵۸ ق) و احمد بن محمد بن الحسن بن الولید (د. قرن ۴ ق) به بغداد مهاجرت کردند.

نخستین سماع مشایخ بغدادی از ابن حمزه در سال ۳۲۸ ق محقق شد و ابو محمد هارون بن موسی التلعکبری اجازه تمام کتب و روایات ابن حمزه را دریافت کرد (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۴۲۲). احتمالاً وی نخستین بار در قم این اجازه را یافته، زیرا نجاشی تاریخ ورود ابن حمزه به بغداد را سال ۳۵۶ قمری گزارش نموده است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۶۴). بنابر گزارش شیخ طوسی در *الرجال*، ورود ابن حمزه به بغداد و سماع مشایخ ثلاث بغدادی (شیخ مفید، ابن غضائری و ابن عبدون) از وی در سال ۳۵۴ ق محقق شد (طوسی،

۱۴۱۵، ص ۴۲۲)۱. این سه نفر، اساتید نجاشی و شیخ طوسی هستند که از آنها با تعابیر «جماعة من أصحابنا عن الحسن بن حمزه» (طوسی، بی تا، ص ۳۶، ۱۵۲، ۱۰۴، ۱۸۰؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۹۸) یا «أخبرنا عدة من أصحابنا عن الحسن بن حمزه» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۱۹۹) و هم به صورت جداگانه از هر کدام در *الفهرست* شیخ و *فهرست اسماء مصنفی الشیعة نجاشی* یاد شده است (طوسی، بی تا، ص ۲۳۸-۲۳۹؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۶۹، ۳۹۹، ۸۷). از دیگر شاگردان او در بغداد می توان از أبو العباس احمد بن محمد بن نوح سیرافی نام برد که دریافت کننده تمام میراث حسین بن سعید اهوازی (همان، ص ۶۰) و تمام روایات عبدالعظیم حسنی (همان، ص ۲۴۸) از ابن حمزه در بغداد است. همچنین محمد بن عبیدالله بن عیاش جوهری از دیگر شاگردان بغدادی اوست (جوهری، بی تا، ص ۴۸). در میراث حدیثی منتقل شده به بغداد توسط ابن حمزه، میراث مکاتب حدیثی کوفه، قم، ری، طبرستان و خراسان در موضوعات فقهی و اعتقادی بازنشر یافت.

میراث حدیثی که ابن حمزه از مشایخ قمی به بغداد منتقل نمود، در *فهرست اسماء مصنفی الشیعة نجاشی*، *الفهرست* و مشیخه کتاب های *الإستبصار* و *تهذیب الأحكام* شیخ طوسی ذکر شده است. در جدول زیر نام راویان صاحب کتاب، بر اساس این سه منبع گزارش می شود. غالب آثار منتقل شده توسط او در کتاب *فهرست اسماء مصنفی الشیعة نجاشی* گزارش شده است. بنابراین، برای گزارش آن ها از علامت اختصاری استفاده نشد. اما برای تمایز بخشی منابع گزارش، «ست» علامت اختصاری *الفهرست*، «مش»

۱. ورود شیخ صدوق (د. ۳۸۱ق) در همین سال ۳۵۴ق به همدان، در مسیر بازگشت از سفر حج و اخذ حدیث در آن سامان نیز گزارش شده است (ابن بابویه، ۱۴۱۶ق، ص ۷۷؛ همو، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۱۰۶). برخی بر اساس این دو قرینه، سفر شیخ صدوق به بغداد و اخذ حدیث از ابن حمزه طبری را محتمل دانستند (انصاری، ۱۳۸۰ش، ص ۶۷-۷۱). فارغ از بعید بودن این احتمال از حیث بُعد مسافت جغرافیایی و دور بودن بغداد از مسیر بازگشت حجاج به ایران از مرز بصره، توجه به نقل دیگر شیخ در *الفهرست* هم حائز اهمیت است که سال ورود ابن حمزه را موافق با قول نجاشی یعنی سال ۳۵۶ قمری ذکر کرده است (طوسی، بی تا، ص ۱۰۴).

علامت اختصاری مشیخه شیخ طوسی و «جش» علامت اختصاری فهرست / اسماء مصنفی / الشیعة نجاشی است که در موارد اشتراک راویان در منابع ذکر شد.

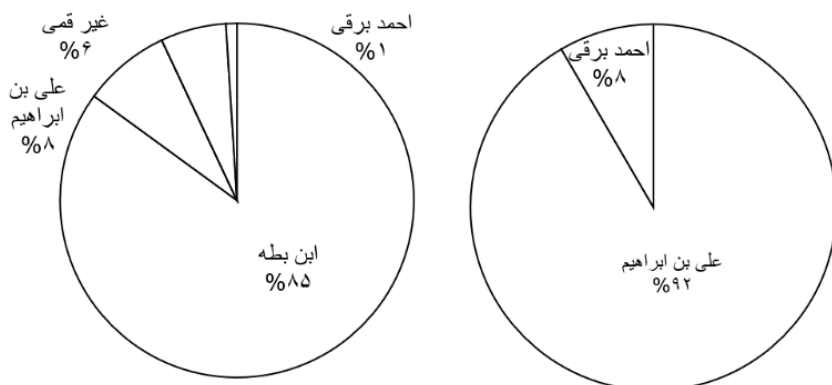
مشایخ	نام راویان
ابن بطه قمی	محمد بن ابراهیم بن ابي البلاد، محمد بن بشیر، ابراهیم بن قتیبة، شریف بن سابق، القاسم بن الفضیل، الحسین بن عثمان الاحمسی، الحسین بن نعیم، موسی بن طلحة القمی، سعد خادم ابي دلف العجلی، الحسن بن الزبرقان، یاسر خادم الرضا علیه السلام، سعید بن غزوان، سعید بن مسلمة، أبو طالب الازدي، الحسین بن عمر بن سلمان، أحمد بن سلیمان الحجال، جعفر بن محمد بن یونس، حکم بن ائمن، حدید بن حکیم، العلاء بن رزین، محمد بن ثابت، یحیی بن ابي بکر، ایوب بن نوح، عبد الحمید بن سعد، بشار بن یسار، شعیب العقرقوفی، علي بن إسحاق، عبدالملک بن منذر العمی، عمر بن خالد الحنط، سندی بن محمد، زکریا بن ادریس، زکریا بن ادم، محمد بن میسر، مطلب بن زیاد، محمد بن عمر الجرجانی، محمد بن جمیل، الفضل بن اسماعیل، العلاء بن المقعد، اسماعیل بن سهل الدهقان، حارث بن ابي جعفر محمد، العباس بن معروف، جعفر الاودی، القاسم بن محمد القمی، محمد بن الهیثم، محمد بن الاصبغ الهمدانی، الحسن بن ابي قتادة، عمرو بن عثمان، الحسن بن علي بن عبد الله، عبد العزيز العبدی، جلیبة بن عیاض، جمیل بن صالح الاسدي، الحسن بن ظریف بن ناصح کوفی، اصرم بن حوشب، امیة بن عمرو، عبد الله بن الحجاج، علي بن محمد المنقري، الضحاک بن محمد بن شبان، عباس بن الولید بن صبیح، عبد الغفار بن القاسم، صالح بن رزین، حفص بن سالم، داود بن سلیمان، عبد العزيز بن المهتدي، ولید بن صبیح، محمد بن عبد الله بن مهران، مثنی بن الحضرمي، یحیی اللحام الکوفی، یعقوب السراج، محمد بن أحمد بن محمد بالحارثي، محمد بن مارد التمیمي، بشر بن مسلمة، سهل بن الهرمزان، عیسی بن صبیح، ولید بن العلاء، حبيب بن المعلل، أبو عبد الرحمن العرزمي، أبو الحسن النهدي، أبو ایوب الانباري، أبو عثمان الاحول، أبو سلیمان الجبلي، داود بن مافنة، ایوب بن الحر الجعفي، محمد الحداد الکوفی، عمرو بن ابراهیم الازدي، عمران بن محمد بن عمران، سعد بن ابي خلف، سعد بن سعد، الحسین بن موسی، الحسن بن زیاد العطار، الحسن بن السري، الحسن بن علي بن سبرة، عمرو بن ابراهیم الازدي، الحسن بن رباط البجلي.
علی بن ابراهیم قمی (مش - ست - جش)	ابراهیم بن رجاء الجحدري، محمد بن ابي عمير، ابراهیم بن هاشم (ست - جش)، علي بن الريان بن الصلت الاشعري القمی، عبد الله بن ابراهیم، ثابت بن ابي صفية أبو حمزة الشمالي، یحیی بن عمران، صالح بن عقبة بن قیس، عمرو بن جمیع (ست)، معاوية بن وهب البجلي (ست)، شعیب بن یعقوب العقرقوفی (ست)، ربعي بن عبد الله بن الجارود (ست)، اسماعیل بن ابي زیاد السکوني (جش - ست)، أنس بن عیاض (ست)، محمد بن اسماعیل بن بزيع (ست)، حریر بن عبد الله السجستاني (ست)، عبدالله بن سنان (ست)، یونس بن عبد الرحمن (مش).
احمد بن ادریس (مش)	محمد بن أحمد بن یحیی الأشعري (مش)، أحمد بن محمد بن محمد بن عیسی الأشعري (مش).
احمد بن عبدالله برقی	محمد بن خالد بن عبد الرحمن البرقی، أحمد بن محمد بن خالد بن عبد الرحمان بن محمد بن علي البرقي (ست).

جدول ۱- آثار منتقل شده به بغداد توسط ابن حمزه از مشایخ قمی

در ادامه تحلیل و ارزیابی هر کدام مطرح خواهد شد.

۱-۳. انتقال میراث حدیثی ابن بطله قمی

محمد بن جعفر بن أحمد بن بطله المؤدب از اساتید ابن حمزه است که بسیاری او را با عنوان «راوی ابن بطله» شناختند (امین، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۶۴). در گزارش نجاشی درباره وی، علاوه بر توثیق و تصریح بر جایگاه مهم او در میان دانشیان اهل قم، به سه صفت او اشاره شده که نشان‌دهنده روش او در پذیرش اخبار و برخی ویژگی‌های فهرست اوست: «یتساهل فی الحدیث، و یعلق الاسانید بالاجازات، و فی فهرست ما رواه غلط کثیر». همچنین، به نقل از فهرست ابن ولید، روش تعلیق اسانید به اجازات موجب خلط در سند و تضعیف او دانسته شد. وی در ادامه دو طریق برای دسترسی به آثار او ذکر می‌کند که یکی طریق ابن نوح سیرافی از ابن حمزه به تمام کتاب‌های اوست و دیگری طریق ابوالفضل شیبانی در ایام اقامت او در بغداد است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۷۲-۳۷۳). این گزارش‌ها در سایر کتب رجالی و فهرستی بازنشر یافت (حلی، ۱۴۰۲، ص ۱۶۰؛ ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۵۰۱ و ۳۰۱). از نگره آماری، تعداد روایانی که ابن حمزه مامطیری از طریق ابن بطله قمی گزارش کرده و فقط در کتاب *فهرست اسماء مصنفی الشیعة* نجاشی آمده، به ۹۳ راوی، می‌رسد؛ معادل ۸۵٪ نسبت به سایر مشایخ قمی ابن حمزه. از مجموع این روایان ۶۸/۸٪ امامی ثقه، ۲۱/۵٪ مجهول، ۵/۳٪ ضعیف و ۴/۳٪ امامی غیر ثقه هستند. از روایان مجهول در کتب معتبر حدیثی، روایاتی از طریقی غیر از ابن بطله گزارش شده که نشانگر اعتبار آن است.

نمودار ۱-۱- روایان ابن حمزه در الفهرست شیخ طوسی نمودار ۱-۲- روایان ابن حمزه در الرجال نجاشی

۳-۱-۱. تحلیل و ارزیابی

در گزارش‌های مطرح شده درباره ابن بطه قمی، دو انگاره پیرامون آثار حدیثی او مطرح است که نهایتاً به تضعیف او می‌انجامد. نخست، در خصوص الگوی مواجهه و اعتبارسنجی اخبار است و دیگری وجود خلط و اشتباهات متعدد در فهرست روایات او. در این بخش به تحلیل این دو نکته خواهیم پرداخت.

اولاً، توجه به اجازات و محوریت یافتن منابع مکتوب در اعتبارسنجی احادیث، روش ابداعی ابن بطه نبوده است، بلکه عطف نظر به پیشینه تاریخی تحمل حدیث در میان شیعیان، محدثان امامیه پیشین و معاصر را به بهره‌مندی از این شیوه واداشت. این روش اعتبارسنجی محدثان قم که نزد آنان مهم و معتبر بود، در مدرسه بغداد مورد تنقیص قرار گرفت (بهرامی و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۱۲۱). اجازه محوری و همچنین نظریه تعویض اسانید با طرق و اجازات، امروزه نیز به مثابه روش معتبر اعتبارسنجی حدیث شناخته می‌شود (صدر، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۲۴۸). از سویی دیگر، با توجه به اینکه ابن بطه کتاب فهرستی مستقل داشته، در نگاشته‌های حدیثی به صرف بیان اجازات کفایت می‌نمود (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۷۳؛ تهرانی، ۱۴۰۸، ج ۱۶، ص ۳۷۴). چون به نظر می‌رسد که تفاوت عمده در هدف فهرست‌نگاری قدمای امامیه با اهل سنت آن است که شیعه به

دنبال اثبات حجیت و انتساب کتاب حدیثی به راویان یا مصادر احادیث است، اما اغلب فهرست‌های اهل سنت این گونه نیست و صرفاً به معرفی شناسنامه‌ای کتب بسنده کردند. مسئله وجود «طریق به راوی یا مصدر حدیث» در فهرس امامیه و عدم وجود آن در بیشتر فهرس اهل سنت، می‌تواند مؤید همین احتمال باشد که در بیان انگیزه نگارش کتب فهرس فریقین بدان اشاره شده است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳؛ ابن ندیم، ۱۴۱۷، ص ۷؛ الإشبیلی، ۲۰۰۹، ص ۲۷).

ثانیاً، تنها کسی که وجود اغلاط در فهرست ابن بطله را مطرح نمود، نجاشی است و خودش هم آن را علاج کرده است. او دو طریق به آثار ابن بطله ذکر کرده؛ یکی طریق ابن حمزه و دیگری طریق ابوالفضل شیبانی. با عطف نظر به مبنای تصریح شده‌ی نجاشی در مقدمه، مبنی بر بسندگی به نقل طریق واحد و انحصاری برای هر راوی (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳)، در تمام کتاب تنها از طریق ابن حمزه به آثار ابن بطله اشاره کرده و از طریق ابوالفضل شیبانی اعراض می‌کند. این نکته نشانگر آنست که نجاشی، طریق ابن حمزه را عاری از این مشکلات و صحیح دانسته است. از سویی دیگر، تنها طریق شیخ طوسی به آثار ابن بطله، طریق ابوالفضل شیبانی است و تمام ۹۳ راوی که نجاشی از طریق «ابن حمزه از ابن بطله» نقل کرده را شیخ طوسی در *الفهرست* از طریق «ابوالفضل شیبانی از ابن بطله» نقل کرده است. بنابراین، انگاره نجاشی مبنی بر غلط بودن فهرست روایات ابن بطله در کتاب نجاشی مرتفع شد^۱.

اگر پرسیده شود که چرا ترجیح طریق ابوالفضل شیبانی در *الفهرست* شیخ طوسی، دلالت بر ضعف طریق ابن حمزه ندارد؟ پاسخ آنست که شیخ طوسی متعزّض دو طریق و غلط بودن فهرست ابن بطله نشده است و «لو کان لبان». دیگر آنکه با بررسی تطبیقی داده‌های دو طریق، اشتباهات و تفاوت‌هایی در طریق ابوالفضل شیبانی مشاهده می‌شود.

^۱. استاد سیداحمد مددی نیز در تحلیل فهرستی طریق نجاشی به ابن بطله، به صحت و ترجیح طریق «ابن حمزه از ابن بطله» نسبت به طریق «شیبانی از ابن بطله» اشاره کرده است.

پیش‌تر هم اشاره شد که در برخی پژوهش‌ها، انگاره غلط بودن طرق فهرستی ابن بطله را با ضعیف بودن روایات او از حیث سند و مضمون یکی دانستند. اما ضعف سند، تنها مربوط به ۴/۳٪ روایان است و ۶۸/۸٪ روایان از فوق وثاقت برخوردارند. درباره مضمون روایات هم ابن نوح سیرافی (شاگرد ابن حمزه) کتاب *تفسیر اسماء الله تعالی و ما یدعی* به وصفه را کتابی شایسته و سرشار از مضامین عالی دانست (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۷۳). بنابراین، ادعای ضعف اسناد و مضمون روایات ابن بطله فاقد پشتوانه است و تلازمی بین ضعف یکی از طرق فهرست، با ضعف سند و مضمون نیست.

۲-۳. انتقال میراث حدیثی علی بن ابراهیم قمی

ابوالحسن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی از محدثان بزرگ امامیه و از مشایخ ابن حمزه مامطیری است. وی صاحب کتب متعدد حدیثی است که در کتاب‌های معتبر حدیثی بازنشر یافته است. از مجموع ۱۲۰۷۲۵ سند کتب اربعه (بر مبنای محاسبه تحویلات سندی و مشیخه‌ها در نرم‌افزار درایة النور^۳)، در ۲۹۷۹۶ سند نام علی بن ابراهیم قمی ذکر شده که معادل ۲۴/۶۸٪ (نزدیک به یک چهارم) کل اسناد کتب اربعه است. در کتب فهرستی پس از گزارش مصنفات او، تصریح شده که ابن حمزه تمام احادیث و آثار او را به مدرسه بغداد منتقل کرده است: «أخبرنا بجمیعها جماعة عن أبي محمد الحسن بن حمزة العلوي الطبري، عن علي بن إبراهيم» (طوسی، بی تا، ص ۱۵۲). همچنین نجاشی نوشته است: «أخبرنا محمد بن محمد و غیره، عن الحسن بن حمزة بن علي بن عبد الله قال: كتب إلي علي بن إبراهيم بإجازة سائر حدیثه و کتبه» (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۲۶۰). به همین دلیل، شهرت طریق «ابن حمزه از علی بن ابراهیم» به گونه‌ای است که در کتاب‌های فهرست *اسماء مصنفی الشیعة نجاشی*، *الفهرست*، *تهذیب الاحکام و الاستبصار* شیخ طوسی آمده است. از مجموع ۱۸ راوی صاحب کتاب که از این طریق گزارش شده، ۱۶ راوی معادل ۸۹٪ ثقه امامی، ۵/۵٪ ثقه غیر امامی و ۵/۵٪ ضعیف و زیدی بتری است و در طبقه اصحاب امام صادق^(ع) قرار

دارند. از طریق «ابن حمزه از علی بن ابراهیم» آثار مهمی گزارش شده که در تراث امامیه جایگاه ویژه‌ای دارند؛ از جمله می‌توان موارد زیر را نام برد:

- نقل تمام میراث و کتاب‌های ابن ابی عمیر (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۲۷)؛
- طریق مهم و پرکاربرد «النوفلی عن إسماعیل بن أبي زیاد السکونی» (همان، ص ۲۶)؛
- رساله حقوق امام سجاد^(ع) به روایت ابو حمزه ثمالی (همان، ص ۱۱۶)؛
- همه کتاب‌های حریر بن عبدالله السجستانی (طوسی، بی‌تا، ص ۶۳)، عبدالله بن سنان (همان، ص ۱۰۱) و یونس بن عبدالرحمن (همو، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۳۳۷).

۳-۲-۱. تحلیل و ارزیابی

از مزایای طریق «ابن حمزه مامطیری از علی بن ابراهیم قمی» می‌توان به انتقال تمام میراث، وثاقت راویان، مسند بودن و اتصال سند، شهرت طریق نزد محدثان و تعداد اندک واسطه تا معصوم (علو سند) اشاره نمود. اما برخی به طرح تعارض میان ادعای ابن حمزه مبنی بر انتقال تمام میراث علی بن ابراهیم قمی و تعداد اندک روایات موجود در منابع حدیثی به خصوص کتب اربعه از این طریق پرداختند و شاید آن را قرینه‌ای بر ضعف و متروک بودن این طریق دانستند (سبحانی، ۱۳۹۴، ص ۳۳۷).

این مسأله را از دو بُعد می‌توان پاسخ داد. ۱. باید میان نسبت مؤلفان کتب اربعه (شیخ کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی) با علی بن ابراهیم تفکیک نمود؛ که قطعاً نیز در یک سطح نیستند. شیخ کلینی محدث نسل قبل از ابن حمزه که خود شاگرد علی بن ابراهیم بوده و نیازی به دریافت نسخه‌های وی از ابن حمزه نداشته است که از شاگردان او (شیخ کلینی) محسوب می‌شود. اما شیخ صدوق و شیخ طوسی که به صورت مستقیم علی بن ابراهیم قمی را درک نکردند، با واسطه نقل کردند. شیخ صدوق در من لایحضره الفقیه از واسطه‌هایی همچون پدرش (علی بن حسین بن بابویه)، محمد بن موسی المتوکل و محمد بن علی ماجیلویه از علی بن ابراهیم قمی روایت نقل کرده است که ابن حمزه با آنها هم طبقه است (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۴۹۹؛ ج ۲، ص ۳۰۰). بنابر احتمال نگارش الفقیه در دوران جوانی، فرضیه تحمل حدیث توسط ابن بابویه از ابن حمزه پس از نگارش الفقیه تقویت می‌شود. شیخ طوسی هم در دو کتاب تهذیب الأحکام و الإستبصار به

واسطه شیخ کلینی و ابن حمزه مامطیری از علی بن ابراهیم قمی روایت نقل کرده است (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۴۹۹؛ ج ۲، ص ۳۰۰). بنابراین، شیخ کلینی و شیخ صدوق، میراث علی بن ابراهیم قمی را از طریق ابن حمزه دریافت نکردند و در مواردی که همچون شیخ طوسی طریق ابن حمزه را دریافت کردند، از آن استفاده نمودند. ۲. از سوی دیگر گستره شمولیت استناد به میراث علی بن ابراهیم قمی در کتب اربعه را از نگاه ارقام و آمار می‌توان بررسی نمود. در ۷۶۶۱ سند *الکافی* (معادل ۲۵/۷٪) و ۵۴۵ سند من *لایحضره الفقیه* (معادل ۱/۸٪) نام علی بن ابراهیم قمی ذکر شد. اما شیخ طوسی در دو کتاب *تهذیب الأحکام* ۱۶۱۹۷ سند (معادل ۵۴/۳۵٪) و *الاستبصار* ۵۳۳۳ سند (معادل ۱۷/۸۹٪) از طریق ابن حمزه مامطیری از میراث علی بن ابراهیم استفاده نمود. همچنین، مجموع اسناد ابن حمزه در این دو کتاب ۵۲۹۳ سند، معادل ۴/۳۸٪ از کل اسناد کتب اربعه است. بنابراین، علیرغم ادعای مذکور، از این طریق و نیز از میراث حدیثی ابن حمزه منتقل شده به بغداد توسط شیخ طوسی، در نگارش دو اثر حدیثی *تهذیب الأحکام* و *الاستبصار* استفاده شد که در مشیخه این دو اثر هویداست. شاید پیش از تدوین و در نسخه‌های پیشین نرم‌افزارهای حدیثی، بازسازی اسناد مشیخه در متن کتاب دشوار بود و به همین دلیل چنین ادعایی مطرح شد.

۳-۳. انتقال میراث حدیثی احمد بن ادریس قمی

احمد بن ادریس قمی (د. ۳۶۰ ق) معروف به ابوعلی الأشعری یا المعلم، فقیه کثیر الحدیث با احادیث صحیحه معرفی شده است (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۹۷؛ همو، بی‌تا، ص ۷۱). او از دیگر مشایخ ابن حمزه مامطیری است. شیخ در *الفهرست*، طریق دستیابی خود به این میراث را از طریق احمد بن جعفر بن سفیان البزوفری ذکر نمود (همان). او در مشیخه کتاب‌های *تهذیب الأحکام* و *الاستبصار*، علاوه بر طریق *الفهرست*، به طریق شیخ کلینی هم اشاره دارد (طوسی، ۱۳۹۹، ص ۳۱۲؛ همو، ۱۳۶۵، ص ۳۵) و در *الرجال* از طریق تلعبری از او روایت بدون اجازه شنیده است (همو، ۱۴۱۵، ص ۴۱۱). اما در مشیخه از دو طریق «احمد بن جعفر بن سفیان البزوفری از احمد بن ادریس» و «ابو محمد

الحسن بن حمزه از احمد بن ادریس» به میراث دو راوی امامی و ثقه خاندان اشعری قمی، یعنی محمد بن احمد بن یحیی الأشعری و احمد بن محمد بن عیسی الأشعری (فقط به کتاب النوادر) دست یافت (طوسی، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۳۲۴ و ۳۴۱؛ همو، ۱۳۶۵، ص ۴۲ و ۷۱). البته ابن حمزه، به واسطه طریق «ابن بطه از صفار از احمد بن محمد بن عیسی» به بسیاری از این کتابها دسترسی داشته است (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۵۴، ۱۱۳، ۱۹۵، ۲۴۶، ۲۸۶، ۲۹۸، ۳۶۸، ۳۱۳).

شیخ طوسی در الفهرست به طرق دیگری غیر از این دو طریق اشاره دارد. او تمام کتب و احادیث محمد بن احمد بن یحیی الأشعری را از طریق «عدة من أصحابنا عن أبي المفضل عن ابن بطة القمي»، «الحسين بن عبيدالله و ابن أبي جيد جميعا عن أحمد بن محمد بن یحیی عن أبيه» و «جماعة عن أبي جعفر ابن بابويه عن أبيه و محمد بن الحسن عن أحمد بن ادریس» (طوسی، بی تا، ص ۲۲۱) نقل کرده است. وی همچنین میراث احمد بن محمد بن عیسی اشعری را هم از طریق «عدة من أصحابنا منهم الحسين بن عبيدالله و ابن أبي جيد عن أحمد بن محمد بن یحیی العطار عن أبيه و سعد بن عبدالله»، «ابن الوليد عن محمد بن یحیی و الحسن بن محمد بن إسماعيل» و «عدة من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن الحسن بن الوليد عن أبيه عن محمد بن الحسن الصفار و سعد» (همان، ص ۶۹) نقل کرده است. بنابراین، طرق دسترسی شیخ طوسی به میراث اشعریون قمی در آثارش متفاوت است.

راوی	الفهرست	تهذیب	الاستبصار	الرجال
أحمد بن ادریس	×	✓	✓	×
محمد بن أحمد بن یحیی	×	✓	✓	×
أحمد بن محمد بن عیسی	×	✓	✓	ندارد

جدول ۲ - بررسی طریق ابن حمزه مامطیری از اشعریون قمی در آثار شیخ طوسی

۳-۳-۱. تحلیل و ارزیابی

در تبیین تعارض بین استفاده از طریق ابن حمزه از آثار اشعریون قمی در آثار شیخ طوسی، باید به این پرسش پاسخ داد که با توجه به هدف شیخ از تألیف کتاب‌های تهذیب الاحکام و الاستبصار، آیا طریق «ابی محمد الحسن بن حمزه عن احمد بن ادریس» نزد شیخ حجیت نداشت و روایات معارض و خلاف مشهور را از این طریق نقل کرده است؟ برای پاسخ به این سؤال، با مشابه‌یابی ۱۰ حدیث کتاب الحج از کتاب تهذیب الاحکام از این طریق، به عنوان نمونه در منابع پیشینیان بررسی شد تا شهرت و عدم انفراد این احادیث در منابع حدیثی معتبر امامیه معین گردد.

ردیف	تهذیب الأحكام فی شرح المقنعة		متن حدیث
	منبع	منبع	
۱	ابن بابویه، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۴۴۲ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۲۷۷	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۵، ص ۴۹۳	سألت ابا جعفر <small>علیه السلام</small> عن رجل مات ولم يحج حجة الاسلام ولم يوص بها أتقضى عنه قال : نعم.
۲	ابن بابویه، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۳۶۵ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۳۵۸	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۵، ص ۴۸۱	عن ابي عبدالله <small>علیه السلام</small> في الرجل يكون عليه بدنة واجبة في فداء قال : إذا لم يجد بدنة فسيح شياة، فان لم يقدر صام ثمانية عشر يوما بمكة أو في منزله.
۳	کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۴۶۷	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۵، ص ۴۸۰	عن ابي عبد الله <small>علیه السلام</small> في رجل افاض من عرفات قبل أن تغرب الشمس قال : عليه بدنة، فان لم يقدر على بدنة صام ثمانية عشر يوما.
۴	کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۳۷۲ ابن حیون، ۱۳۸۵ ش، ج ۱، ص ۳۰۳ ج ۲، ص ۲۳۷	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۵، ص ۳۳۰	المحرم لا ینکح ولا ینکح ولا يشهد فان نکح فنکاح باطل.
۵	کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۵۸۸/۴ ابن قولویه، ۱۳۵۶ ق، ج ۱، ص ۱۱۴	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۶، ص ۴۶	لیس شیء فی السماوات إلا وهم یسألون الله ان یأذن لهم فی زیارة الحسین <small>علیه السلام</small> فوج یزول و فوج یرج.
۶	کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۵۸۷ ابن بابویه، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۵۹۹	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۶، ص ۱۰۳	إذا بدعت باحدکم الشقة ونأت به الدار فلیعل علی منزله ولیصل رکعتین ولیؤم بالسلام إلى قبورنا فان ذلك یصل الینا.
۷	ابن قولویه، ۱۳۵۶ ش، ص ۳۲۱ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۳۲۹	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۶، ص ۱۰۵	مررت مع ابي جعفر <small>علیه السلام</small> بالقیع فمررنا بقبر رجل من اهل الکوفة من الشیعة فقلت لابي جعفر <small>علیه السلام</small> : جعلت فداک هذا قبر رجل من الشیعة قال: فوقف <small>علیه السلام</small> علیه ثم قال: اللهم ارحم غربته وصل وحدته وآس وحشته واسکن إلیه من رحمتک رحمة یستغنی بها عن رحمة من سواک والحقه بمن کان یتولاه. ثم قرأ انا انزلناه فی لیلة القدر سبع مرات.
۸	ابن قولویه، ۱۳۵۶ ش، ص ۳۲۰ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۲۰۰	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۶، ص ۱۰۵	سألت ابا عبد الله <small>علیه السلام</small> کیف اضع یدی علی قبور المسلمین؟ فأشار بیده إلى الارض فوضعها علیها وهو مقابل القبلة.
۹	ابن بابویه، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۴۳۶ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۲۷۹	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۵، ص ۴۴۲	سألت ابا الحسن <small>علیه السلام</small> عن الرجل یتقرض ویحج؟ فقال: ان کان خلف ظهره ما ان حدث به حدث أدى عنه فلا بأس.
۱۰	کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۲۸۰	طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۵، ص ۴۴۲	اقلل النفقة للحج تنشط للحج، ولا تكثر النفقة فی الحج فتمل الحج.

متن احادیث این طریق، در منابع پیشینی همچون *الکافی*، *من لایحضره الفقیه*، *کامل الزیارات* و *دعائم الإسلام* تکرار شد. محدثان به دلیل شهرت و اعتبار *کتاب النوادر* احمد بن محمد بن عیسی، که طریق ذکر شده در آثار شیخ طوسی، یعنی «حسن بن حمزه عن احمد بن ادریس عن احمد بن محمد بن عیسی» طریق به این کتاب است، به تبویب آن پرداختند و مورد استفاده و مراجعه محدثان قرار گرفت (طوسی، بی تا، ص ۶۹). برخی محدثان، این کتاب را به مثابه اصل و در غایت اعتبار دانستند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۶). بنابراین، استفاده پر شمار شیخ طوسی در دو کتاب *تهذیب الاحکام* و *الاستبصار* از این طریق، نشان دهنده اعتبار آن نزد ایشان است.

۳-۴. انتقال میراث حدیثی احمد بن عبدالله برقی

احمد بن عبدالله بن احمد بن ابي عبدالله محمد بن خالد بن عبدالرحمن بن محمد بن علي برقي یکی از مشایخ قمی ابن حمزه مامطیری است که علاوه بر ابن حمزه، فرزندش علی بن احمد بن عبدالله بن احمد برقی و شیخ کلینی از شاگردان وی هستند. در *الکافی*، احمد بن عبدالله یکی از افراد عده کلینی از احمد بن محمد بن خالد برقی است (حلی، ۱۴۰۲، ص ۲۷۱). همچنین، فرزند وی یعنی علی بن احمد بن عبدالله، از مشایخ شیخ صدوق است (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۱۴؛ همو، ۱۴۱۶، ص ۹۹). ابن حمزه از طریق احمد بن عبدالله بن احمد برقی، تمام کتب و روایات دو راوی امامی و ثقه خاندان برقی، یعنی احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمن بن محمد بن علي البرقي (طوسی، بی تا، ص ۶۴) و محمد بن خالد بن عبدالرحمن البرقي (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۳۳۵) را به بغداد منتقل نمود. بر اساس کتاب *فهرست اسماء مصنفی الشیعة نجاشی*، ابن حمزه از طریق ابن بطه قمی از احمد بن محمد بن خالد برقی، به بسیاری از نسخ (تقریباً ۴۵ راوی صاحب کتاب) دسترسی یافت (همان، صص ۴۰۵، ۴۵۳، ۴۵۹، ۲۴۰، ۱۷۳، ۳۶۱ و...). اما در *فهرست آثار احمد بن عبدالله*، طریق ابن بطه را ذکر نکرد.

۳-۴-۱. تحلیل و ارزیابی

علاوه بر وثاقت و امامی بودن تمام راویان این طریق، از میان چهار طریقی که شیخ طوسی به تمام آثار و روایات أحمدبن محمدبن خالد برقی ذکر نمود، طریق «ابن حمزه از احمدبن ابی عبدالله برقی» و طریق دستیابی به تمام احادیث و کتاب‌های برقی از تعدد طرق برخوردار است، تا دو نقیصه نقل از ضعف و اعتماد به مراسیل را جبران نماید (طوسی، بی تا، ص ۶۲-۶۴). همچنین با بررسی طریق «ابن حمزه از طریق ابن بطه قمی از أحمدبن محمدبن خالد برقی» در کتاب فهرست اسماء مصنفی الشیعة نجاشی و تطبیق آن با کتاب الفهرست شیخ طوسی، ادعای پیش گفته مبنی بر اعراض نجاشی از طریق «ابوالمفضل شیبانی از ابن بطه»، به خلاف شیخ طوسی در الفهرست، مجدداً ثابت خواهد شد.

۴. بررسی تطبیقی جایگاه ابن حمزه در مدرسه حدیثی بغداد

ارزیابی جایگاه ابن حمزه در مدرسه حدیثی بغداد، بدون بررسی آماری و مقایسه‌ای با سایر محدثان معاصر که میراث حدیثی قم را به بغداد منتقل نمودند، نارواست؛ محدثانی که نه همچون شیخ کلینی (د. ۳۲۹ق) به مثابه استاد و در دوره نخست هجرت محدثان به بغداد باشند و نه همچون ابن ابی جید قمی (د. قرن ۵ ق) که معاصر و هم‌طبقه با شاگردان ایشان و در دوره سوم هجرت محدثان به بغداد. از میان محدثان معاصر با ابن حمزه که میراث حدیثی قم را به بغداد منتقل نمودند، جعفر بن محمد بن جعفر بن قولویه القمی، احمد بن محمد بن الحسن بن الولید و محمد بن علی بن الحسین بن بابویه مهم‌ترین محدثان سده چهارم و معاصر ابن حمزه هستند که نقش آفرینی آنها در فرآیند انتقال میراث حدیثی قم به بغداد، در کتاب‌های فهرست اسماء مصنفی الشیعة نجاشی و الفهرست شیخ طوسی گزارش شده است. در این بخش برای ارزیابی جایگاه هر کدام از محدثان و کمیت میراث منتقل شده به بغداد، به مقایسه تطبیقی هر کدام از این محدثان خواهیم پرداخت.

تعدد طرق	طریق انحصاری	تعداد کتاب یا اصل	تعداد راویان	مهم‌ترین ناقلان حدیث از قم به بغداد در دوره دوم
نجاشی: ۱۳	نجاشی: ۴۸	نجاشی: ۴۶۲	نجاشی: ۶۱	جعفر بن محمد بن قولویه القمی
طوسی: ۳	طوسی: ۰	طوسی: ۷	طوسی: ۳	
نجاشی: ۰	نجاشی: ۰	نجاشی: ۰	نجاشی: ۰	احمد بن محمد بن الحسن بن الولید
طوسی: ۱۰	طوسی: ۰	طوسی: ۱۷	طوسی: ۱۰	
نجاشی: ۲	نجاشی: ۲	نجاشی: ۴	نجاشی: ۴	محمد بن علی بن الحسین بن بابویه
طوسی: ۴۱	طوسی: ۳۹	طوسی: ۳۵۸	طوسی: ۸۳	
نجاشی: ۱۴	نجاشی: ۹۸	نجاشی: ۲۷۵	نجاشی: ۱۱۲	شریف حسن بن حمزه طبری
طوسی: ۱۰	طوسی: ۳	طوسی: ۱۲۲	طوسی: ۱۳	

جدول ۴- بررسی تطبیقی ناقلان حدیث معاصر از مدرسه قم به مدرسه بغداد

الف- ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه القمی (د. ۳۵۸ ق) با انتقال میراث ۶۴ راوی در رتبه سوم قرار دارد. اما از لحاظ تعداد میراث مکتوب منتقل شده به بغداد، با انتقال ۴۶۹ کتاب حائز رتبه نخست است. نجاشی میراث ۴۸ راوی را به طریق انحصاری نقل نموده که نشان از اعتبار آن نزد ایشان است. اما شیخ طوسی تمام میراث محدود وی را با تعدد طرق نقل کرده است.

ب- احمد بن محمد بن الحسن بن الولید که میراث پدرش را از قم به بغداد منتقل نمود، کمترین نقش را در انتقال میراث حدیثی قم به بغداد دارد. نجاشی طریقی به ایشان ندارد (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۸۵) و طرق ابن قولویه و ابن ابی جید را ترجیح داد (نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۸۱؛ ص ۱۴۱؛ ص ۳۶۳؛ ص ۴۹۵). تنها شیخ طوسی میراث ۱۰ راوی را با تعدد طرق توسط وی گزارش نمود.

ج- ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه که به سال ۳۵۵ قمری (حلی، ۱۳۴۲، ص ۳۲۵) یا ۳۵۶ قمری (طوسی، بی تا، ص ۱۰۴) وارد بغداد شد، با انتقال میراث ۸۷ راوی در رتبه دوم قرار دارد. اما از لحاظ تعداد میراث مکتوب منتقل شده به بغداد، با انتقال ۳۶۲ کتاب، حائز رتبه سوم است. تقریباً تعداد طرق انحصاری و متعدد نزد شیخ مساوی است.

د- شریف حسن بن حمزه طبری (د. ۳۵۸ق) که به سال ۳۵۶ قمری وارد بغداد شد (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۶۴)، با انتقال میراث ۱۲۵ راوی (۱۱۸ راوی از مدرسه قم و بقیه از غیر قم) در رتبه نخست قرار دارد. همچنین از لحاظ تعداد میراث مکتوب منتقل شده به بغداد، با انتقال ۳۹۸ کتاب حائز رتبه دوم، پس از ابن قولویه است. نقل ۹۸ طریق انحصاری وی توسط نجاشی به عنوان بیشترین طریق انحصاری در میان سایر محدثان، نشان از اعتبار آن دارد. به دلیل دسترسی شیخ طوسی به طریق «ابوالفضل شیبانی از ابن بطه قمی» میراث ابن حمزه کمتر نقل شد.

• نتیجه‌گیری

شریف حسن بن حمزه مامطیری محدث ثقه امامی قرن چهارم هجری قمری، علاوه بر انتقال میراث مدرسه حدیثی قم به بغداد، میراث‌های مهم مدارس حدیثی طبرستان، خراسان، مکه، کوفه و ری را نیز به بغداد منتقل نمود. تصریح شیخ طوسی و نجاشی بر وثاقت ایشان در وهله نخست و سپس توثیقات عام همچون ترجم و ترضی محدثان نامداری مانند شیخ صدوق و شیخ مفید، کثرت نقل از وی توسط شیخ طوسی در کتاب‌های حدیثی تهذیب الاحکام و الاستبصار و نجاشی در فهرست اسماء مصنفی الشیعة، مشایخ اجازه مهم همچون علی بن ابراهیم قمی، ابوعلی اشعری و...، شاگردان مهم و معتبری همچون شیخ صدوق، شیخ مفید، ابن غضائری و...، انتقال میراث‌های مهم حدیث به بغداد و الفاظ متعدد دال بر مدح، حاکی از وثاقت ایشان است.

یافته‌های پژوهش با تفکیک ادوار هجرت محدثان از قم به بغداد و ابعاد انتقال میراث حدیثی به «راوی» و «کتاب»، پیشتازی ابن حمزه بر سایر محدثان معاصر از بُعد تعداد راویان را دیدگاه صواب یافت. وی همچنین، پس از ابن قولویه قمی، بیشترین میراث حدیثی را به بغداد منتقل نمود. همچنین شیخ طوسی بیشترین میراث ابن حمزه را در کتاب‌های تهذیب الاحکام و الاستبصار نقل نمود. با توجه به اینکه ابن حمزه در برخی منابع به عنوان راوی ابن بطه قمی معرفی شد، انگاره غلط انگاشتن تمام طرق ابن بطه اشتباهی دیگر در پژوهش‌های پیشین بود که ناصواب بودن این دیدگاه، در پژوهش حاضر نمایان شد. اعراض نجاشی از طریق آکنده از غلط و تخلیط ابوالفضل شیبانی حاکی از

صحت طریق ابن حمزه و تلاش وی برای انتقال طریق صحیح به مدرسه حدیثی بغداد است. طریق ابن حمزه از مشایخ قمی همچون علی بن ابراهیم، ابن بطه، احمد بن ادريس و احمد برقی نزد محدثان امامیه بغداد معتبر بود و سهم بسزایی در تألیف میراث‌های حدیثی امامیه پس از خود داشت. در داده‌کاوای پژوهش‌هایی در موضوع رابطه مدرسه حدیثی قم و بغداد، توجه به منبع مهم مشیخه شیخ طوسی، بسیاری از تعارضات اولیه را برطرف خواهد کرد که در پژوهش‌های پیشین به این نکته توجه نشده بود.

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۸ق). *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، قم: اسماعیلیان.
۲. ابن اسفندیار، محمد بن حسن (۲۰۰۲م). *تاریخ طبرستان*، قاهره: المجلس الأعلى للثقافة.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ش). *الأمالی للصدوق*، تهران: کتابچی.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۱ق). *الخصال*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ق). *التوحید*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۳ش). *من لایحضره الفقیه*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۷. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). *کمال الدین و تمام النعمة*، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۸. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۶ق). *فضائل الأشهر الثلاثة*، قم: کتابفروشی داوری.
۹. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). *معانی الأخبار*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۰. ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵ش). *دعائم الإسلام*، قم: مؤسسه آل‌البيت (ع).
۱۱. ابن داود حلی، حسن بن علی (۱۳۴۲ش). *الرجال*، تهران: دانشگاه تهران.
۱۲. ابن شاذان، محمد بن احمد (۱۴۰۷ق). *مائة منقبة*، قم: مدرسة الامام المهدي (عج).
۱۳. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۶ق). *فلاح السائل و نجاح المسائل*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۱۴. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۷۶ش). *الإقبال بالأعمال الحسنة*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۵. ابن طباطبا، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۸ق). *منتقلة الطالبية*، محقق: سید محمد مهدی موسوی خراسان، نجف: المطبعة الحیدریة.

۱۶. ابن عنبه، جمال‌الدین احمد بن علی (۱۳۶۲ ش)، *عمدة الطالب في أنساب آل أبي طالب*، قم: مطبعة امیر.
۱۷. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶ ش). *کامل الزیارات*، نجف: دارالمرتضویة.
۱۸. ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷ ق). *الفهرست*، بیروت: دارالمعرفة.
۱۹. الإشبیلی، محمد بن خیر (۲۰۰۹ م). *فهرست ابن خیر الإشبیلی*، تونس: دارالغرب الإسلامي.
۲۰. امین، سید محسن (۱۴۰۳ ق). *أعیان الشیعة*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۱. انصاری قمی، حسن (۱۳۸۰ ش). شیخ صدوق چه هنگام به بغداد رفته است؟، بی‌جا: *کتاب ماه دین*، شماره ۵۱ و ۵۲ و ۶۷-۷۱.
۲۲. بحر العلوم، محمد مهدی بن مرتضی (۱۳۶۳ ش). *رجال السید بحر العلوم «المعروف بالفوائد الرجالية»*، تهران: مکتبه الصادق (ه).
۲۳. بهرامی، علیرضا، حسینی، سید علیرضا (۱۳۹۱ ش). نگاه حوزه بغداد به راویان و آرای رجالی مدرسه حدیثی قم. قم: *علوم حدیث*، سال ۱۷، شماره ۳، ۱۰۷-۱۲۸.
۲۴. بیهقی، ابوالحسن علی بن زید (۱۴۱۰ ق). *لباب الأنساب والألقاب والأعقاب*، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی (ه).
۲۵. پاکتچی، احمد (۱۳۹۹ ش). *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، مدخل «ابن حمزه، شریف حسن»، تهران: انتشارات مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۲۶. جوهری، احمد بن عبد العزیز (بی تا). *مقتضب الأثر في النص على الأئمة الإثني عشر*، قم: مکتبه الطباطبائي.
۲۷. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ ق). *إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات*، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۲۸. حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱ ش). *ترتیب خلاصة الاقوال*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۲۹. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۲ ق). *رجال العلامة الحلی*، قم: الشریف الرضی.
۳۰. خزاز قمی، علی بن محمد (۱۴۳۰ ق). *کفاية الأثر في النصوص على الأئمة الإثني عشر*، قم: دلیل ما.
۳۱. رازی، منتجب‌الدین علی بن عبیدالله (۱۳۶۶ ش). *فهرست أسماء علماء الشیعة و مصنفیهم* معروف به *الفهرست (رازی)*، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی (ه).

۳۲. سبحانی، محمدتقی (۱۳۹۴ش). *جستارهایی در مدرسه کلامی بغداد*، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
۳۳. شوشتری، محمدتقی (۱۴۱۰ق). *قاموس الرجال*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۴. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۸۴ش). *مباحث الاصول*، قم: دارالبشیر.
۳۵. طبری آملی، عمادالدین (۱۳۸۳ش). *بشارة المصطفى لشيعة المرتضى*، نجف: المطبعة الحيدرية.
۳۶. طوسی، محمدبن الحسن (۱۳۶۵ش). *تهذيب الأحكام في شرح المقنعة*، تهران: دارالکتب الاسلامية.
۳۷. طوسی، محمدبن الحسن (۱۳۸۲ق). *مشيخة التهذيب (شرح مشيخه تهذيب الأحكام)*، نجف: النعمان.
۳۸. طوسی، محمدبن الحسن (۱۳۹۹ق). *الإستبصار فيما اختلف من الأخبار*، تهران: دارالکتب الاسلامية.
۳۹. طوسی، محمدبن الحسن (۱۴۱۱ق). *الغيبة للحجة*، قم: دارالمعارف الإسلامية.
۴۰. طوسی، محمدبن الحسن (۱۴۱۵ق). *الرجال طوسی*، قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
۴۱. طوسی، محمدبن الحسن (بی تا). *الفهرست*، نجف: کتابخانه مرتضويه.
۴۲. طوسی، محمدبن الحسن (ق ۱۴۱۴). *الأمالی*، قم: دارالثقافة.
۴۳. عمادی حائری، سید محمد (۱۳۹۷ش). تفسیر یک قصیده، تشخیص یک مزار (سفرنامه منطوم حسن بن حمزه طبری به طوس و مزار پدرش ابوالقاسم در مامطیر). تهران: *آینه میراث*، ۱۶ (۱)، ۱۳۱-۱۴۸. DOR: 20.1001.1.15619400.1397.16.1.6.7
۴۴. غضائری، حسین بن عبیدالله (۱۳۹۹ق). *تکملة، رسالة ابي غالب الزراري في آل أعين*، اصفهان: مطبعة ربانی.
- فرجامی، اعظم، عسگری، انسیه (۱۳۹۹ش). تأثیر ابن قولویه بر انتقال حدیث قم به بغداد (با تکیه بر الرجال نجاشی و الفهرست طوسی). *پژوهش های قرآن و حدیث*، ۵۳ (۱)، ۹۵-۱۱۶. DOI:10.22059/jqst.2020.295762.669453
۴۵. فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۱۹ق). *أشجرة المباركة في أنساب الطالبيية*، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی (ره).
۴۶. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الكافي*، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۴۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، بیروت: مؤسسه الوفاء.

۴۸. محمودی، محمدجواد (۱۴۳۰ق). *ترتیب الأمالی: ترتیب موضوعی لأمالی المشایخ الثلاثة: الصدوق، و المفید و الطوسی*، قم: بنیاد معارف اسلامی.
۴۹. مددی موسوی، سید احمد (۱۳۹۳). *بحث رجالی*، محمدبن قیس. www.ostadmadadi.ir/persian/book/11527/8709
۵۰. مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۳ق-الف). *الإختصاص*، قم: دارالمفید.
۵۱. مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۳ق-ب). *الأمالی*، قم: دارالمفید.
۵۲. ناشناس (۱۳۴۰ش). *حدود العالم من المشرق الى المغرب*، محقق: منوچهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران.
۵۳. نجاشی، احمدبن علی (۱۴۰۷ق). *فهرست اسماء مصنفی الشيعة*، قم: مؤسسه النشر الإسلامي.
۵۴. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). *خاتمة مستدرک الوسائل*، بیروت: مؤسسه آل البيت^(ع) لإحياء التراث.

References

1. Aqa Bozorg Tehrani, Mohammad Mohsen (1408 AH). *Al-Dharī'ah ela Tasanīf Al-Shi'a*. Qom: Ismailian. [In Persian]
2. Ibn Esfandiār, Muhammad Bin Hassan (2002). *History of Tabaristan*, Cairo: Al-Majlis Al-'A'lā lil-Thaqāfa. [In Arabic]
3. Ibn Bābiwayh, Muhammad bin Ali (1997). *Al-'Amālī*. Mohammad Baqer Kamarei, 6th edition, Tehran: Ketabchi. [In Arabic]
4. Ibn Bābiwayh, Muhammad bin Ali (1416 AH). *Al-Tawhīd*, Qom: Society of Teachers of Qom Seminary. [In Arabic]
5. Ibn Bābiwayh, Muhammad bin Ali (1401 AH). *Al-Khisāl*, Qom: Society of Teachers of Qom Seminary. [In Arabic]
6. Ibn Bābiwayh, Muhammad bin Ali (1396 AH). *Fadā'il al-'Ashhur al-Thalāthah*, Qom: Davari Bookstore. [In Arabic]
7. Ibn Bābiwayh, Muhammad bin Ali (1395 AH). *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni'mah*, Tehran: Islamic Library. [In Arabic]
8. Ibn Bābiwayh, Muhammad bin Ali (1403 AH). *Ma'ānī al-Akhhbār*, Qom: Society of Teachers of Qom seminary. [In Arabic]
9. Ibn Bābiwayh, Muhammad bin Ali (1984). *Man, lā Yahduruḥ al-Faqīh*, Qom: Society of Teachers of Qom Seminary. [In Arabic]
10. Ibn Hayyoun, Maghribī (2006). *Da'ā'im al-Islam*, Qom: Āl Al-Bayt (as) Institute.
11. Ibn Dawood Hillī, Hasan Ibn Ali (1963). *Al-Rijāl*, Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
12. Ibn Shādhān, Muhammad bin Ahmad (1407 AH). *Mi'at Manqabah*, Qom: Al-Imam al-Mahdi (as) School. [In Arabic]
13. Ibn Tāwous, Ali Ibn Musa (1997). *Al-'Iqbāl bi al-'A'māl al-Hasanah*, Qom: Islamic Propagating Office of Qom Seminary. [In Arabic]
14. Ibn Tāwous, , Ali Ibn Musa (1406 AH). *Falāḥ Al-Sā'il wa Najāḥ Al-Masā'il*, Qom: Islamic Propagating Office of Qom Seminary. [In Arabic]
15. Ibn Tabātabā, Abu Ismā'il Ibrahim bin Nasser (1388 AH). *Montaqalah al-Tālibīyyah*, [Researcher: Sayed Mohammad Mahdi Mousavi Kharsān,] Najaf: Al-Matba'at Al-Haydarīya. [In Arabic]
16. Ibn 'Anbāḥ, Jamal al-Din Ahmad Ibn Ali (1983). *'Umdat al-Tālib fī 'Ansāb Abī Tālib*, Qom: Amir Press. [In Arabic]
17. Ibn Qouliwayh, Ja'far bin Muhammad (1356 AH). *Kāmil al-Zīyārāt*, Najaf: Dar al-Murtadawī. [In Arabic]
18. Ibn Nadīm, Muhammad Ibn Ishāq (1417 AH). *Al-Fihrist*, Beirut: Dar al-Ma'rafa. [In Arabic]

19. Al-Ishbīlī, Ibn Khair (2009 AD). *Al-Fihrist Ibn Khair al-Ishbīlī*, Tunisia: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
20. Amin, Sayed Mohsen (1403 AH). *A'yān al-Shi'a*, Beirut: Dar al-Ta'rīf. [In Arabic]
21. Ansari Qomī, Hassan (2001). When did Sheikh Sadouq go to Baghdad? *Kitab Mah Din*, 51&52: 67-71. [In Persian]
22. Bahr al-'Uloom, Mohammad Mahdi bin Mortaza (1984). *Rijal al-Sayed Bahr al-'Uloom "known as the Fawā'id al-Rijāl"*, Tehran: Al-Sadegh Library. [In Arabic]
23. Bahrami, Alireza; Hosseini, Seyed Alireza (2012). The perspective of the Baghdad School on the narrators and opinions of the rijāl scholars of the Hadith school of Qom. *Qom: Hadith Sciences*, 17(3): 128-107. [In Persian]
24. Bayhaqī, Ab al-Hassan Ali bin Zayd (1410 AH). *Lubb Al-Ansāb wal-Alqāb wal-'A'qāb*. [Researcher: Sayed Mehdi Rajaei,] Qom: Grand Ayatollah Marashi Najafi Public Library. [In Arabic]
25. Pakatchi, Ahmed (2020). *The Great Islamic Encyclopedia*. Entry: "Ibn Hamzah, Sharif Hasan", Tehran: Publications of the Center for Islamic Encyclopaedia. [In Persian]
26. Jawharī, Ahmed bin Abd al-'Aziz (nd). *Muqtadab al-'Athar fī al-Nass 'Ala al-'Aimmah al-'Ithnā 'Ashar*, Qom: Tabatabaei Library. [In Arabic]
27. Hillī, Hassan bin Yusuf (1402 AH). *Rijal Allama Al-Hillī*, Qom: Al-Sharif al-Radi. [In Arabic]
28. Hillī, Hassan bin Yusuf (2002). *Tartīb Kholāsah al-Aqwāl*, Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation. [In Arabic]
29. Hurr 'Āmilī, Muhammad bin Hassan (1425 AH). *'Ithbāt al-Hudāt fī al-Nusous wa al-Mo'jizāt*. Beirut: Al-Ālamī Publishing House. [In Arabic]
30. Khazzāz Qomī, Ali bin Muhammad (1430 AH). *Kifāyah al-'Athar fī al-Nusous 'Ala al-'Aimmah al-'Ithnā 'Ashar*, Qom: Dalil-e Ma. [In Arabic]
31. Rāzī, Muntajabuddīn (1987). *Al-Fihrist (Rāzī)*, Qom: Public Library of Grand Ayatollah Marashi Najafi (RA). [In Arabic]
32. Rāzī, Fakhreddin (1419 AH). *Al-Shajara Al-Mubaraka*, Qom: Grand Ayatollah Marashi Najafi Public Library. [In Arabic]
33. Sobhani, Mohammad Taqi (2014). *Essays in Baghdad Theological School*, Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute. [In Persian]
34. Shoushtarī, Mohammad Taqi (1410 AH). *Qāmous al-Rijāl*, Qom: Society of Teachers of Qom seminary. [In Arabic]
35. Sadr, Sayed Mohammad Bagher (2005). *Mabāhis al-'Usool*, Qom: Dar al-Bashir. [In Arabic]
36. Tabarī Amoli, 'Imād al-Din (2014). *Bishārat al-Mustafa li Shi'a al-Mortaza*, Najaf Ashraf: Al-Maktabah Al-Haydariya. [In Arabic]

37. Tousī, Mohammad bin Al-Hassan (nd). *Al-Fihrist*, Najaf: Mortazawīyah Library. [In Arabic]
38. Tousī, Muhammad bin Al-Hassan (1399 AH). *Al-'Istibsār fī Mokhtalaf al-Akhhbār*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. [In Arabic]
39. Tousī, Muhammad bin al-Hassan (1414 AH). *Al-'Amālī*, Qom: Dar al-Thaqāfah. [In Arabic]
40. Tousī, Muhammad bin Al-Hassan (1986). *Tahdhīb Al-Ahkām fī Sharh Al-Muqna'ah*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. [In Arabic]
41. Tousī, Muhammad bin Al-Hassan (1382 AH). *Mashīkhah al-Tahdhīb (Explanation of Mashīkhah Tahdhīb al-Ahkām)*, Najaf: Al-Nu'man. [In Arabic]
42. Tousī, Muhammad bin al-Hassan (1411 AH). *Al-Ghaibah lil-Hujjah*, Qom: Islamic Encyclopedia. [In Arabic]
43. Tousī, Muhammad bin al-Hassan (1415 AH). *Al-Rijāl*, Qom: Al-Nashar al-Islami Publishing House. [In Arabic]
44. Emadi Haeri, Seyyed Mohammad (2018). Interpretation of an ode, recognition of a tomb (the travelogue of Hassan bin Hamzah Tabari's poem to Tus and his father Abu al-Qasim's tomb in Māmīr). Tehran: *Heritage Mirror*, 16(1): 131-148. [In Persian]
45. Ghazā'irī, Hossein bin 'Abdullah (1399 AH). *Takmila*, Isfahan: Rabbani Press. [In Arabic]
46. Farjami, Azam; Asghari, Ensiyeh (2020). The influence of Ibn Quliwayh on the transfer of the hadith from Qom to Baghdad (relying on Al-Rijal al-Najashi and Al-Fihrist al-Tusi). *Quran and Hadith Research*, 53(1): 95-116. [In Persian]
47. Kulainī, Mohammad Ibn Yaqub (1407 AH), Al-Kāfī, Tehran: Dar Al-Kutub al-Islāmīya. [In Arabic]
48. Mahmoudi, Mohammad Javad (1430 AH). *Tartīb al-Amālī: Thematic order of the deeds of the three sages: al-Saduq, al-Mufid and al-Tusi*, Qom: Foundation of Islamic Studies. [In Persian]
49. Majlisī, Mohammad Bagher (1403 AH). *Bihar al-'Anwār*, Beirut: Al-Wafā' Institute. [In Arabic]
50. Madadi Mousavi, Sayed Ahmad (1393). *Rijāli discussion*, Muhammad bin Qays. <https://www.ostadmadadi.ir/persian/book/11527/8709> [In Persian]
51. Unknown (1340 SH) *Hudoud al-'Alam Min Al-Mashriq ila Al-Maghrib* (1961). [Researcher: Manouchehr Sotoudeh,] Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
52. Mufīd, Muhammad bin Muhammad (1413 AH -A). *Al-'Ikhtisās*. Qom: Dar al-Mufid. [In Arabic]
53. Mufīd, Muhammad bin Muhammad (1413 AH -b). *Al-'Amālī*, Qom: Dar al-Mufid. [In Arabic]
54. Najāshī, Ahmad bin Ali (1407 AH). *Fihrist Asmā' Musannaft Al-Shi'a*, Qom: Al-Nashar Islamic Publishing House. [In Arabic]

55. Nouri, Hossein bin Mohammad Taqī (1408 AH). *Khātimah Mustadrak al-Wasā'il*, Beirut: Āl Al-Bayt Foundation. [In Arabic]